

УДК 930.2:904:911.37(=16)

ЕТНОГЕНЕЗ І ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Ольга ЩОДРА

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра давньої історії України та архівознавства*

У статті досліджуються різні етапи етногенезу слов'ян в історіографії XIX–початку XXI ст., розкриваються особливості формування автохтонної та міграційної теорій походження слов'ян. Основна увага приділяється працям чеських славістів П.Й.Шафарика і Л.Нідерле, що базувалися на вичерпному дослідженні писемних джерел, а також археологічним студіям В.Хвойки і В.Петрова, які ввели у проблематику етногенезу слов'ян трипільську, зарубинецьку і черняхівську археологічні культури. Простежується дискусія науковців щодо походження черняхівської культури, зокрема сучасні інтерпретації її як культури поліетнічної з переважанням слов'янського елемента, що дають змогу чіткіше визначити причини великого розселення слов'ян і по-новому висвітлити завершальний етап слов'янського етногенезу, який розглядається також у контексті епохи Великого переселення народів.

Ключові слова: етногенез, прабатьківщина слов'ян, автохтонна теорія, міграційна теорія, венеди, анти, склавини, велике розселення слов'ян.

Питання значного і раптового розселення слов'ян у Європі і поза межами європейського континенту, попри численні дослідження, надалі залишається дискусійним і до кінця не поясненим у сучасній українській історіографії феноменом епохи Великого переселення народів. У пропонованій статті зроблена спроба з'ясувати передумови й особливості великої слов'янської колонізації, її географію та основні етапи, спираючись на славістичну історіографічну спадщину, на нові інтерпретації археологічних культур, що існували на території Центрально-Східної Європи з неолітичної доби, і сучасні методології дослідження археологічних артефактів.

Питання про участь слов'ян у Великому переселенні народів тісно пов'язане з проблемою етногенезу слов'ян. Остання вивчається уже близько двох століть і за гостротою полеміки, зокрема у східноєвропейській історіографії, її можна порівняти хіба що з норманською проблемою. Об'єднує обидві теми також той факт, що визначальний внесок у їх дослідження на початковому етапі становлення історіографії зробили німецькі вчені, які у XVIII ст. працювали у російській Академії наук. Виконуючи настанови російської влади по написанню імперської історії Росії, вони повністю зігнорували праці російських істориків, зокрема Василя Татищева і Федора Лизлова, в яких розглядалися питання походження слов'ян та їх участь у державотворчих процесах у Східній Європі в добу раннього середньовіччя. За це на засіданнях імператорської Академії наук схему початкової історії російської державності Готліба Зігфріда Баєра і Гергарда Фрідріха Міллера гостро розкритикував Михайло Ломоносов.¹

¹ Див.: *Клейн Л.* Спор о варягах. Москва, 2009. С.16–23.

Оскільки німецька історична школа домінувала у європейській історіографії XIX–початку XX ст., в останній утвердилися також концепції давньої та ранньосередньовічної історії Європи, розроблені німецькими вченими, в яких провідна роль у її культурному та політичному розвитку, зокрема у розвитку східноєвропейського регіону, відводилася германським племенам. Саме їх німецькі історики вважали творцями відкритої на території України чеським археологом Вікентієм Хвойкою черняхівської культури, появу якої вони пов'язували з експансією у Подніпров'я готів та гепідів². Так, провідний німецький археолог першої половини XX ст., професор берлінського університету Густав Коссіна у своїх працях доводив, що германці заселяли територію Східної Польщі й України ще з часів неоліту³, отже, згідно з його концепцією, трипільська культура також була створена ними. У своїх історичних концепціях учені німецької історичної школи, зокрема відомі її представники Карл Цейс і Карл Мюлленгоф, перебільшували роль германців у давній і середньовічній історії Європи – вони доводили, що слов'яни з'явилися на історичній арені тільки у VI ст., а Подунав'я і Балкани заселили лише після того, як із цих земель пішли германці і гуни. За це віденсько-берлінську історичну школу ушент розкритикував відомий чеський славіст Любор Нідерле⁴.

В історіографіях слов'янських країн дослідження проблем слов'янського етногенезу розпочалося у XIX ст. Найвагоміший внесок у їх вивчення зробив чеський дослідник Павло Йозеф Шафарик, праця якого “Слов'янські старожитності” (1847), за висловом Л.Нідерле, “назавжди залишиться основним і незамінним посібником з даного питання, незважаючи на те, що проблема походження слов'ян у ній розв'язана не була”.⁵

П.Й.Шафарик доводив, що на півдні Східної Європи етногенез слов'ян пройшов кілька етапів, на яких змінювалася назва племен, однак їхнє ядро завжди становило місцеве населення, що скіфи, гуни, венеди були лише ланками у безперервному процесі слов'янського етногенезу, який в основному завершився у середині I тис. н.е., коли виникла етнічна самоназва “склавини”, зафіксована візантійськими істориками.⁶ Концепція чеського вченого ґрунтувалася в основному на писемних джерелах, оскільки археологічна наука у той час перебувала у зародковому стані й основні археологічні слов'янські культури ще чекали на своє відкриття. Не було також ґрунтовних досліджень з антропології і етнографії слов'ян. Тому особливе значення мав вихід у світ у 1833 р. перших томів “Порівняльної граматики санскритської, зендської, вірменської, грецької, латинської, литовської, старослов'янської, готської і німецької мов” німецького мовознавця-санскритолога, одного з основоположників порівняльного мовознавства Франца Боппа, в якій вперше обґрунтовувалась приналежність слов'ян до індоєвропейців. Праці П.Й.Шафарика та Ф.Боппа стали важливим етапом у дослідженні походження слов'ян.

² Див.: Давня історія України: У 3-х т. / Відп. ред. П.П. Толочко. Т.3. Київ, 2000. С.41.

³ Клейн Л.С. Археология в седле (Коссина с расстояния в 70 лет) // Stratum plus. 2000. №4.

⁴ Нідерле Л. Славянские древности. Москва, 2000. С.16, 41–48.

⁵ Там само. С.8.

⁶ Шафарик П.Й. Славянские древности: В 2-х т. Москва, 1847. С.73–75.

⁷ Вельтман А. Аттила. Русь IV–V века. Москва, 1856.

* Через більш ніж сто років ця гіпотеза лягла в основу роману українського письменника Івана Білика “Меч Арєя” (1975), критично сприйнятого радянськими істориками, які не допускали вільнотдумства, що виходило за межі офіційної історіографії, навіть у художньому творі.

Теорію про автохтонність слов'ян у Центрально-Східній Європі поділяв російський історик-поліглот шведського походження Арнольд Вельтман. У своїй розвідці, присвяченій діяльності засновника Гунської імперії Аттіли, він доводив, що гуни були місцевим слов'янським етносом, а Аттіла – слов'янським вождем⁷.

Справжній прорив у слов'янській археології Східної Європи відбувся наприкінці XIX–на початку XX ст. Археологічні дослідження, проведені на території Середньої Наддніпрянщини В.Хвойкою, зокрема відкриття трипільської, зарубинецької та черняхівської археологічних культур, посилили позиції прихильників автохтонної теорії. Тепер уже на археологічному матеріалі її обґрунтовували В.Хвойка⁸ і Вадим Щербаківський,⁹ які розглянули етногенез слов'ян – незалежно один від другого – з часів трипільської культури, у безпосередньому зв'язку з етногенезом українців.

Водночас у XIX–на початку XX ст. в офіційній російській історіографії в руслі імперської концепції історії російської держави і перенесення її столичних центрів (Київ – Владимир на Клязьмі – Москва – Петербург) розроблялася міграційна теорія етногенезу слов'ян. Одним із її засновників був професор Московського університету Сергій Соловійов, який розглядав історію Росії крізь призму колонізації як основного чинника розвитку держави. На його думку, слов'яни початково розселилися у Подунав'ї, звідки згодом мігрували на Правобережжя Дніпра, а з часом – на береги озера Ільмень й у Верхнє Поволжя¹⁰. Міграційну теорію підтримав ще один провідний російський історик – Василь Ключевський, який доводив, що слов'яни спочатку заселяли схили Карпат, звідки згодом переселилися на Східноєвропейську рівнину¹¹. Російські історики стверджували, що слов'яни освоювали нові терени не через природне зростання населення – вони просто переселялися на нові землі, залишаючи старі. Так, В.Ключевський з цього приводу писав, що слов'яни мігрували “не поступово, не розселяючись, а переселяючись з краю в край, покидаючи насиджені місця і сідаючи на нові”¹². Прихильником міграційної теорії був також відомий дослідник руського літописання Олексій Шахматов. Він відстоював гіпотезу про дві прабатьківщини слов'ян: на його думку, розпочавшись на південному узбережжі Балтики, етногенез слов'ян продовжувався у басейні Вісли.¹³

У першій половині XX ст., коли тема слов'ян знову актуалізувалася з політичних причин, 1953 р. у Празі вийшла фундаментальна багатотомна праця “Слов'янські старожитності” Л.Нідерле. Його дослідження, що, як і студії П.Й.Шафарика, базувалося на залученні всіх доступних на той час писемних джерел, досі залишається неперевершеним по повноті і вичерпності опрацювання писемної спадщини. За висновком чеського славіста, до свого великого розселення слов'яни жили у Східній Польщі, Південній Білорусії, північній частині України, на Поділлі, Волині, Середньому Подніпров'ї і по берегах Десни¹⁴. Він також вважав їх автохтонним населенням на території Центральної Європи і Німеччини, яку вони заселили до приходу германців у I тис. до н.е.¹⁵

⁸ Хвойка В. Обитатели древнего Поднепровья. Киев, 1910.

⁹ Щербаківський В. Формация української нації. Прага, 1941.

¹⁰ Соловійов С.М. Сочинения. Кн.1. История России с древнейших времен. Т.1–2. Москва, 1988. С.85–87.

¹¹ Ключевський В.О. Соч: В 9- ти т. Т.1. Курс русской истории. Москва, 1987. С.49.

¹² Ключевський В.О. Курс русской истории. С.50.

¹³ Шахматов О. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908.

¹⁴ Нидерле Л. Славянские древности. С.23.

¹⁵ Там само. С.92–93.

Під впливом політичних чинників увага до історії слов'ян посилилася і у радянській історіографії 1920-х–1940-х років: для її всебічного вивчення в університетах були відкриті окремі кафедри історії слов'янських країн. Одночасно зросла увага до проблеми етногенезу слов'ян. До її вивчення були широко залучені археологічні джерела, а також дані етнографії, антропології та лінгвістики. В результаті археологічних досліджень трипільської, черняхівської та зарубинецької культур, проведених у першій половині XX ст., було нагромаджено значний матеріал, на підставі якого вчені зробили попередні узагальнення і висновки. Кореляція писемних та археологічних джерел, залучення етнографічних, антропологічних та лінгвістичних матеріалів дали змогу створити чіткішу реконструкцію основних етапів слов'янського етногенезу та географічну локалізацію процесу.

У цей період становлення української радянської історіографії етногенезу слов'ян, розроблення його теоретичних засад та методології опрацювання археологічних пам'яток особливу роль відіграв Віктор Петров – дослідник, який розглядав походження слов'ян у зв'язку з походженням українців, який закликав вивчати етнічні процеси, керуючись принципом історизму, тобто у динаміці та розвитку, та з врахуванням усього комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливали на етногенез. Будучи прихильником автохтонної теорії походження українців, як і його учитель В.Хвойка, В.Петров водночас наголошував, що “кожен з дослідників, яких би поглядив він не тримався, повинен з усією тверезою сумлінністю проробити всі дані, які стосуються висвітлення питання про етнічні зміни, що мали місце на Україні, починаючи якщо не з палеоліту, то в кожному разі неоліту або енеоліту”.¹⁶

Провідну роль у дослідженні етногенезу В.Петров відводив археологічній науці, або передісторії. Він наголошував: “Лишаючись в межах історичних періодів історії України, ми не розв'яжемо питання про генезу нашого народу. Ми повинні заглибитись у попередні періоди, почавши з найдавніших, досліджуваних на підставі матеріалів, здобутих археологією в першу чергу”.¹⁷ Вчений наголошував, що через недослідженість на той час неоліту і більш ранніх археологічних епох, дослідники не мають змоги простежити генезис українців раніше трипільської доби. Він також виступав проти спрощеної етнологізації археологічних пам'яток і ототожнення археологічних культур з етносами, на чому наполягав російський археолог Петро Третьяков. В.Петров стверджував, що пам'ятки матеріальної культури не мають чітких етнічних ознак, а поява нових більш досконалих рис культури зумовлена не переселенням нових етносів, а підняттям попередньої спільноти на вищий щабель розвитку. “Змінюються епохи, – писав учений, – народ лишається незмінним”.¹⁸

В.Петров доводив, що археологічні пам'ятки дають змогу простежити спадкоємність у розвитку матеріальної культури на території України, починаючи з трипільських часів, що є однією з ознак формування етносу. За висновком дослідника, уже в неолітичну добу на території України формуються елементи матеріальної культури, які визначають етнографічну культуру українського народу.¹⁹

Методологія В. Петрова забезпечувала наукове дослідження процесів етногенезу на основі археологічних джерел. Вона ґрунтувалася на новітніх на той час досягненнях

¹⁶ Петров В.П. Походження українського народу. Київ, 1992. С.11.

¹⁷ Там само. С.10.

¹⁸ Там само. С. 9.

¹⁹ Там само. С. 24.

світової науки у розумінні історичного процесу, зокрема на теорії дифузійнізму або культурних запозичень як важливого чинника суспільного прогресу. Появу спільних рис матеріальної культури в ареалах розселення різних спільнот прихильники теорії дифузійнізму пояснювали культурними запозиченнями й впливами, які не обов'язково супроводжувалися міграціями і осіданням нових етнічних груп.

І все ж, у другій половині ХХ ст. в радянській археології утвердилася методологія П.Третьякова, а саме спрощена етнологізація археологічних пам'яток, від якої застерігав В.Петров. Наслідком її використання стало ототожнення археологічної культури й етносу. Згідно з інтерпретаціями радянських археологів, розмаїття культур на території України – результат численних міграцій і вторгнень іноетнічного населення. Цей метод призвів до перебільшення у радянській і східно- та центральноєвропейській історіографіях другої половини ХХ ст. ролі міграційного чинника в процесах етногенезу слов'ян.

Прихильники міграційної теорії, як і їхні попередники – історики ХІХ–початку ХХ ст., стверджували, що слов'янський етнос сформувався у процесі міграцій, однак не переселення, а поступового розселення слов'янських племен із первісної прабатьківщини. Розгорнулася дискусія навколо питання про її (прабатьківщини) географічну локалізацію і початок процесу етногенезу. Російські археологи Ірина Русанова і Валентин Сєдов підтримали вісло-одерську гіпотезу польських дослідників Юрія Костшевського і Вітольда Генселя, згідно з якою первісною прабатьківщиною слов'ян були землі Польщі, зокрема між Віслою і Одером.²⁰ Російський дослідник проблеми – лінгвіст Олег Трубачов, який розробляв літописну версію первісного розселення слов'ян, локалізував їх прабатьківщину на Дунаї²¹. При цьому більшість радянських дослідників підтримувала версію про початок етногенезу слов'ян у лісостеповій зоні Правобережної України. Так, провідний радянський учений Борис Рибаків був прихильником вісло-дніпровської концепції²². Українські археологи Євген Максимов і Олексій Тереножкін прабатьківщину слов'ян локалізували між Західним Бугом і Середнім Дніпром (західнобузько-середньодніпровська гіпотеза)²³.

На початку 1980-х років Б.Рибаків, підсумовуючи тривалу дискусію, об'єднав дві найбільш поширені версії і виступив з обґрунтуванням одеро-дніпровської прабатьківщини слов'ян, якою фактично задекларував їх автохтонність на території Центрально-Східної Європи з бронзового віку²⁴. Таким чином, згідно з сучасними найпопулярнішими версіями міграційної теорії, включно з останньою, територія первісного розселення слов'ян охоплює лісостепове Правобережжя України, а витоки їх етногенезу сягають ІІІ тис. до н.е.

За визнанням сучасних українських дослідників, нагромаджені до другої половини ХХ ст. археологічні пам'ятки дають змогу простежити формування характерних ознак матеріальної культури слов'ян та її спадкоємність на території Східної та

²⁰ Див.: Русанова І.П. Славянские древности УІ–УІІ вв. Москва, 1976; Русанова І.П. Компоненты пшеворской культуры //Тез. докл. сов. делегации на У Международном конгрессе слав. археол. Москва, 1985. С. 43–44; Сєдов В. Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979.

²¹ Трубачов О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. Москва, 1991.

²² Див., наприклад: Рибаків Б. Первые века русской истории. Москва, 1964.

²³ Див., наприклад: Максимов Е. В. Миграции в жизни древних славян // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). Киев, 1990.

²⁴ Рыбаков Б. О. Новая концепция предистории Киевской Руси //История СССР. 1981. №1, 2.

Центрально-Східної Європи й окреслити основні етапи етногенезу, заповнюючи лакуни писемних джерел. Одні історики – послідовники концепції Б.Рибакова – вивчають цей процес із середини II тис. до н.е.²⁵, другі, наприклад Володимир Баран – з II ст. до н.е., тобто з часу формування зарубинецької культури, коли збігаються дані археологічних і писемних джерел, оскільки попередні етапи етногенезу, на їх думку, ще потребують досліджень²⁶.

Відкриття археологічної науки у другій половині XX ст. підкреслили значення писемних джерел, особливо щодо вивчення етнічних процесів, і значною мірою підтвердили правильність поглядів В.Хвойки і В.Петрова. Поєднавши дані писемних та археологічних пам'яток, вчені змогли встановити археологічні культури писемних слов'ян середини I тисячоліття та визначити їх характерні риси. Методом ретроспективного аналізу, відштовхуючись від відомих слов'янських культур лісостепової зони Центрально-Східної Європи (колочинської, пеньківської, прасько-корчацької), їм вдалося простежити спадкоємність основних ознак матеріальної культури у цьому ареалі та дослідити попередні етапи етногенезу слов'ян від давніх дописемних часів.

Уперше слов'яни названі власним етнонімом “склавини” у писемних джерелах середини I тисячоліття – творах візантійських істориків Йордана, Прокопія Кесарійського, Маврикія Стратега та ін. Одночасно з самоназвою “слов'яни” для позначення споріднених племен візантійські автори вживали також етноніми “анти” і “венеди”. Це дало підстави вченим стверджувати, що слов'яни вперше чітко фіксуються у писемних джерелах вже на рубежі I тис. до н.е. – I тис. н.е., коли вони виступають у творах античних авторів під назвою “венеди” або “венети”. Свого часу П.Й.Шафарик висловив припущення, що перша інформація про слов'ян міститься у праці Геродота, написаній у середині I тис. до н.е., у якій вони виступають під іменем скіфів-орачів і скіфів-землеробів. На думку Л.Нідерле, в часи Геродота слов'янські племена жили на Волині і Поділлі і відносилися до геродотових неврів²⁷. У радянській історіографії ідею про слов'янське походження скіфських землеробських племен наприкінці 1970-х років сприйняв і продовжив її обґрунтування академік Б.Рибаков²⁸, а згодом вона була підтримана більшістю радянських і українських археологів, зокрема Петром Толочком і Денисом Козаком²⁹.

Отже, найсміливіша інтерпретація писемних джерел дає змогу простежити етногенез слов'ян не раніше як із середини I тис. до н.е., тобто з початку раннього залізного віку. Археологічні джерела не лише підтверджують інформацію писемних пам'яток – вони забезпечують простеження спадкоємності і генетичного зв'язку у розвитку матеріальної культури племен лісостепової зони України, встановлення більш ранніх етапів етногенезу слов'ян, котрі, як стверджують сучасні вчені, сягають епохи бронзи (середини II тис. до н.е.). Саме з тогочасних пам'яток тшинецько-комарівської культури починав етногенез слов'ян Б.Рибаков, обґрунтовуючи одеро-дніпровську версію слов'янської прабатьківщини і окреслюючи географічний ареал цього процесу територією між Дніпром і Одером. Не всі дослідники сприйняли цю гіпотезу, зокрема, висловлювалися сумніви стосовно локалізації прабатьківщини слов'ян на захід від Вісли.

²⁵ Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижацький С.Д. та ін. Давня історія України: У 2-х кн. Кн.1. Київ, 1994.

²⁶ Баран В.Д. Давні слов'яни // Україна крізь віки. Т.3. Київ, 1998.

²⁷ Нідерле Л. Славянские древности. С.20.

²⁸ Рибаков Б.О. Геродотова Скифия. Москва, 1979.

²⁹ Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижацький С.Д. та ін. Давня історія України. Кн.1. С.116.

У другій половині ХХ ст. більшість радянських археологів критично сприймала концепцію В.Хвойка і В.Петрова, згідно з якою етногенез слов'ян розпочався в епоху неоліту (трипільська культура) і навіть давніше. Заперечення трипільського етапу слов'янського етногенезу дослідники аргументували тим, що трипільці не були індоєвропейцями, до яких відносяться слов'яни. Такі погляди спричинило тривале домінування в історіографії, зокрема східноєвропейській, так званої курганної, або степової, версії походження індоєвропейців, згідно з якою вони формувалися у середовищі кочових скотарів степової зони в епоху бронзи, тобто близько III тис. до н.е. Свого часу Михайло Грушевський також вважав індоєвропейців кочовими скотарями, однак, за його версією, їх формування на східноєвропейській прабатьківщині припадає на більш ранні часи – на епоху неоліту³⁰. Свій варіант обґрунтування східноєвропейської степової прабатьківщини індоєвропейців запропонував відомий британський дослідник Гордон Чайлд,³¹ підтриманий більшістю провідних археологів світу. Його висновок про те, що найбільше аргументів має версія індоєвропейської прабатьківщини на півдні Східної Європи, згодом був підкріплений лінгвістичними дослідженнями радянських учених Тамаза Гамкрелідзе і В'ячеслава Іванова³².

Незважаючи на наявність доволі переконливих доказів на користь курганної версії, сучасні новозеландські вчені Рассел Грей і Кевін Аткинсон у своїх лінгвістичних студіях, використавши методи комп'ютерного моделювання процесів глотогенезу, поставили її під сумнів. Дослідникам вдалося встановити вік індоєвропейської прамови – 9800–7800 роки, а також час появи першого відгалуження від неї – хетської мови – 8700 років тому³³. Нове датування стало вагомим аргументом для версії, вперше висловленої англійським археологом Коліном Ренфрю, про формування індоєвропейців у середовищі осілих землеробів неолітичної доби (йшлося про південно-східну частину Малої Азії).

Згідно з новою версією появи індоєвропейців, носії пізньонеолітичних та енеолітичних землеробських культур Центрально-Східної Європи і Балкан, зокрема трипільці, входять у хронологічні рамки формування індоєвропейців, тобто, можуть також належати до цієї спільноти і, отже, бути предками слов'ян. Лінгвістичні реконструкції українського філолога Юрія Мосенкіса доводять, що мова трипільців є найдавнішою складовою слов'янських мов, що відрізняє їх від інших індоєвропейських та зближує з мовами Східного Середземномор'я і Криту³⁴. Дослідження антропологів також свідчать на користь версії про трипільський етап в етногенезі слов'ян. Трипільці, як і мешканці трьох (із чотирьох) антропологічних зон України – центральної, західної і південної – належали до південноєвропейського антропологічного типу. Проведені в останні роки американським ученим Олексієм Нікітіним дослідження ДНК останків трипільців із печери Вертеба на Тернопільщині показали, що вони генетично пов'язані як із

³⁰ Грушевський М. Історія України–Руси. В 11-ти т., 12 кн. Т.1. Київ, 1991. С.21.

³¹ Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. Москва, 2009.

³² Гамкрелидзе Т., Иванов В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984. Ч. 1-2.

³³ Russel D. Gray and Quentin D. Atkinson. Language – tree divergence times support the Anatolian theory of indo – European origin // Nature 426 (2003). S. 435–439.

³⁴ Див.: Мосенкіс Ю. Г. Проблема реконструкції мови трипільської культури. Автореф. дис.... докт. філол. наук. Київ, 2002.

населенням Центрально-Східної Європи доби пізнього палеоліту, так і з тими людьми, які проживали на цій території через тисячі років після них³⁵.

Встановлена археологами спадкоємність у розвитку матеріальної культури населення лісостепової зони України, починаючи від неолітичної доби, як і ймовірна приналежність трипільців до індоєвропейської спільноти, а також перші результати досліджень палеогенетиків дають аргументи для вивчення етногенезу слов'ян, починаючи з епохи неоліту, або VI тис. до н.е. Актуальною залишається також ідея В.Петрова про необхідність досліджувати його через встановлення спадкоємності культури у ще більш ранні періоди – мезоліту і пізнього палеоліту.

Якщо трипільський етап етногенезу слов'ян в українській історіографії ще залишається дискусійним, як і низка наступних, то стосовно етапу писемних венедів, які на території України представлені носіями зарубинецької культури, жодних сумнівів у дослідників не виникає. У творах античних авторів Плінія Старшого, Корнелія Тацита, Клавдія Птолемея венеди локалізуються на південному узбережжі Балтійського моря (Венедська затока) й у басейні Вісли. Ще одне джерело пізньоримських часів – Певтінгерова карта, яка була офіційним довідником шляхів імперії – також розташовує їх у межиріччі Дністра та Дунаю й у Прикарпатті (на думку Л.Нідерле, Карпати були Венедськими горами римських авторів). Український археолог В.Баран стверджує, що “на рубежі і в першій половині I тис. н.е. слов'янські племена венедів займали величезні простори на схід від Вісли і на північ від Карпат, а також в межиріччі Дністра і Дунаю”³⁶. Він підтримує висновок В.Петрова і Ярослава Пастернака про те, що поділ слов'ян на венедів, антів і склавинів, зафіксований візантійськими істориками Йорданом, Прокопієм Кесарійським та ін. у VI–VII ст., відбувся раніше – у IV ст. – у рамках венедської спільноти, однак він не відобразив усього розмаїття і загальної кількості слов'янських племен, що склалися на той час і засвідчена археологічними пам'ятками. Розселяючись на такій значній території, слов'яни не могли залишатися монолітною спільнотою – вони, як і сучасні їм германці, ділилися на численні племена, що об'єднувалися у союзи. Назва “венеди” стала збірною назвою цих союзів, перенесеною германцями від їхніх західних слов'янських сусідів на східні слов'янські племена. Повідомлення античних авторів, констатує вчений, як і пізніших візантійських та арабських, не створюють повної реальної картини розселення слов'ян, оскільки залишають поза увагою численні слов'янські племена. Давніх авторів, як правило, цікавили лише про ті народи, які входили у сферу інтересів Римської та Візантійської імперій або загрожували їм. Цим пояснюється той факт, що у географічній локалізації венедів є певні загадки, досі не з'ясовані дослідниками. Так, у пізньоримські часи етнонім “венеди” згадується, окрім Центрально-Східної, також у Південній і Західній Європі, зокрема на півночі Апеннінського півострова, на Адріатичному узбережжі й у Бретані. Польський дослідник Генрик Ловмянський не дуже переконливо пояснював широку географію його поширення тим, що нібито “венедями” місцеве доіндоєвропейське населення континенту називало різні нові індоєвропейські народи, а не

³⁵ Див.: *Никитин А.Г.* Генетические кони трипольцев: что мы узнали после восьми лет исследований // *Stratus plus*. 2014. № 12. От Карпат до Кавказа: реконструкции культуры. From Carpathians to Caucasus: constructions of culture. С.303–307.

³⁶ *Баран В.* Склавини та анти у світлі нових археологічних джерел // *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Зб. наук. статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. Київ, 1997. С.119–120.

лише слов'ян³⁷. Тобто, за логікою польського дослідника, крім слов'янських венедів були ще і венеди неслов'янські. Таке розв'язання проблеми ставить під сумнів цінність етнонімів і топонімів як історичного джерела. В іншому випадку треба визнати значно ширший ареал розселення слов'ян у Європі ще у венедський період, ніж це прийнято вважати сьогодні. Свого часу Л.Нідерле вказував, що слов'яни розпочали експансію на південь і на захід – у Подунав'я – вже у перші століття н.е., лише цим можна пояснити їх широке розселення в середині I тис. н.е. – від Дону на сході до Лаби і Альп на заході, від Балтійського моря на півночі до Егейського і Адриатичного на півдні³⁸. При цьому заселеною залишалась і їхня прабатьківщина у Прикарпатті, що підтверджує поступовий характер слов'янської колонізації, на відміну від германської, коли германські племена, просуваючись на схід і південь континенту, залишили територію Німеччини. Слов'янами південноєвропейських венедів вважав відомий російський історик-славист XIX ст. Олександр Гільфердінг³⁹.

На території України венеди представлені носіями зарубинецької культури, відкритої, як і пізніша черняхівська, В.Хвойкою. І чеський археолог, і згодом В.Петров стверджували, що обидві культури відіграють особливу роль в етногенезі слов'ян. Наприкінці 1930-х років В.Петров ініціював створення в Інституті археології АН України окремого підрозділу дослідників для їх вивчення. Він планував присвятити обидвом культурам кілька томів досліджень, але реалізації наукових задумів вченого перешкодила війна⁴⁰. Археологічні дослідження другої половини XX ст. значно розширили уявлення про ареал зарубинецької культури: раніше зарубинецькі пам'ятки фіксували тільки у Середньому Подніпров'ї, тепер же вони відомі також у Верхньому Подніпров'ї, у Південному Побужжі, Середньому та Верхньому Подністров'ї⁴¹.

Ще більшу територію охоплюють пам'ятки черняхівської культури, яка сформувалася у III–V ст., на початку епохи Великого переселення народів. На думку В.Петрова, черняхівська культура певний час розвивалася в умовах інтенсивних контактів місцевого населення з жителями римських провінцій – це було одним із чинників розвитку передових виробничих технологій і досягнення високого рівня матеріальної культури черняхівців. Цим пояснюється, зокрема, наявність численних скарбів римських монет у черняхівському ареалі. На його думку, «ця культура (черняхівська – О. Щ.) в основному своєму інвентарному складі мала за собою, принаймні, два століття існування перед тим, як римська торгівля й військовий окупаційний режим легіонерів почав відчуватися в смузі Дніпровсько-Бузького лиману»⁴². З огляду на це, нема підстав перебільшувати римські впливи на черняхівську культуру, оскільки вона була генетично пов'язана із попередньою зарубинецькою культурою і її основні елементи сформувалися у Дунайсько-Дніпровсько-Донській області ще до того, як римське панування стало основним чинником розвитку у Дунайсько-Дніпровському регіоні⁴³.

³⁷ *Lowmiański H.* Początki Polski. Warszawa, 1963. S. 137.

³⁸ *Нідерле Л.* Славянские древности. С.43.

³⁹ *Гільфердинг А.Ф.* Древнейший период истории славян. Гл. 2-я. Венеты. Санкт-Петербург, 1868.

⁴⁰ Див.: *Толочко П.П.* Слово про В. П. Петрова – видатного українського археолога // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Зб. наук. статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. С.6.

⁴¹ *Винокур І. С.* Етнос черняхівських племен Лісостепу // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Зб. наук. статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. С.74.

⁴² *Петров В.* Походження українського народу. С.76.

⁴³ Там само.

Черняхівська культура займала величезну територію між Віслою на заході і Доном на сході, від Чорного моря на півдні до Києва на півночі. На цій території виявлено три тисячі пам'яток (з яких досліджено лише 200), сотні скарбів римських монет, півсотні поселень професійних гончарів, які виготовляли характерну для черняхівців кераміку.

Ні В.Хвойко, ні В.Петров не сумнівались у слов'янській приналежності черняхівської культури. На думку В.Петрова, “зміна культури на середньому Наддніпров'ї сталась не внаслідок етнічних міграцій. Тут мала місце не зміна населення, а перехід тубільної людності на вищий ступінь матеріального розвитку”⁴⁴. Концепція слов'янського походження черняхівської культури домінувала у радянській історіографії до 1950-х років. Її підтримували Б.Рибаков, Михайло Брайчевський та інші дослідники. Однак вже у другій половині ХХ ст. утвердилася інша версія – поліетнічності культури, яку обстоював П.Третьяков і підтримувала більшість радянських археологів. Вони ґрунтувалися на відмінностях матеріальної культури у районах поширення черняхівських пам'яток. Так, один із провідних радянських археологів-славістів Валентин Седов вказував, що різні види поховального обряду, які простежуються на Лівобережжі Дніпра, є беззаперечним доказом того, що на периферії черняхівського ареалу проживали різні етноси і у складі черняхівського населення тут були пізні сармати, фракійці, германські і слов'янські (антські) племена⁴⁵. Набула популярності також готська теорія походження черняхівської культури, або готського домінування у поліетнічному черняхівському конгломераті племен⁴⁶. Опонуючи її прихильникам, В.Петров наголошував, що готи не могли принести з собою культуру черняхівського типу, оскільки вона почала формуватися на місцевій основі ще до приходу готів і була багатшою за готську – не лише акумулювала здобутки попередніх місцевих культур, а й передові технології античного світу⁴⁷. Учений стверджував, що черняхівська культура “стояла на далеко вищому рівні матеріального розвитку, ніж та культура, що була властива готам, гепідам та іншим германським племенам на їх батьківщині, в нижньому Надвіслінні”⁴⁸. Готську гіпотезу критично сприйняв і дослідник черняхівської культури Маркіян Смішко⁴⁹. Не погоджувався з нею і наполягав на слов'янському походженні черняхівських пам'яток М.Брайчевський⁵⁰.

Радянські археологи, акцентуючи увагу на поліетнічності черняхівської культури, не надавали належного значення тому, що величезний ареал розселення черняхівців, їх сусідство та культурні контакти з різними народами неминуче призводили до культурних запозичень і формування локальних особливостей матеріальної культури. При цьому її основні характерні риси, наприклад, керамічне виробництво, залишалися спільними для усього черняхівського ареалу. Черняхівська культура, яка належала численному слов'янському населенню, котре кількісно домінувало у регіоні, стала універсальним інтеграційним чинником для менших етносів – пізніх скіфів, сарматів і готів, які вона асимілювала, що проявилось у спільних ознаках матеріальної культури.

⁴⁴ Петров В. Походження українського народу. С.80.

⁴⁵ Седов В. Славяне верхнего Подонья и Подвинья. Москва, 1970. С.7.

⁴⁶ Див.: Давня історія України. Т.3. С.48.

⁴⁷ Петров В. Походження українського народу. С.80.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Смішко М.Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Київ, 1961. Вип. 3. С.59 – 65.

⁵⁰ Брайчевський М.Ю. Анти // Вибрані твори. Київ, 1999.

У 1990-х роках ситуація в українській археологічній науці почала змінюватись, і готська концепція черняхівської культури була переглянута. Сучасні українські дослідники визнають факт поліетнічності черняхівського населення на периферії черняхівського ареалу, але водночас наголошують на переважанні слов'янського елемента у лісостеповій зоні і на генетичному зв'язку черняхівської культури з попередніми слов'янськими культурами, зокрема зарубинецькою. Так, Іона Винокур наголошує на тому, що у "лісостепу Дністровсько-Дніпровського межиріччя основою черняхівської культури були пам'ятки зарубинецької і частково пшеворської культур"⁵¹. Зміни у поховальному обряді, коли поряд із традиційним для слов'ян трупоспаленням з'являється трупопокладення, на його думку, могли бути спричинені змінами в язичницькому світогляді місцевих слов'ян і проникненням у язичницьке середовище християнства⁵². Наголошуючи на інтеграційних процесах у Дністровсько-Дніпровському слов'янському ареалі, В.Баран зазначає, що до III ст. н. е. специфічні риси культури слов'янського населення Подністров'я і Подніпров'я "значною мірою втрачаються, що може свідчити про початок формування на цій великій території єдиного слов'янського етносу"⁵³.

Сучасні археологічні дослідження підтверджують висновок В. Петрова про те, що готи не мали впливу на формування черняхівської культури, навпаки, черняхівці вплинули на розвиток вельбарської культури готських племен на Волині, зокрема на керамічне виробництво⁵⁴. На думку С.Максимова, вельбарці, які переселилися з Волині у Причорноморський та Дніпровсько-Дністровський регіони, разом із місцевим населенням, зокрема сарматами, інтегрувались у черняхівську культуру, втративши при цьому свої іманентні риси⁵⁵. Так, прихід готів на Кримський півострів не призвів до появи тут нової готської матеріальної культури.

В останні десятиріччя XX ст. в результаті дослідження на Волині вельбарської готської культури, яка суттєво відрізняється від черняхівської, готська версія походження останньої остаточно була визнана хибною, а слов'янський елемент – домінуючим у черняхівській спільноті. В.Баран зазначає, що відмінність черняхівських і вельбарських пам'яток, "незважаючи на синхронність обох культур, що простежується, зокрема, в ліпній кераміці, якоюсь мірою в поховальному обряді та житловому будівництві, свідчить, що це були дві різні етнокультурні групи"⁵⁶.

Розвиток черняхівської культури припадає на період формування ранніх слов'янських держав. Висока матеріальна культура черняхівців, величезний ареал її поширення, значна чисельність населення і зовнішні загрози стимулювали процеси політичної централізації та державотворення. Вагомим аргументом на користь такого висновку є будівництво грандіозної багатошарованої системи земляних укріплень – Змійових валів, здійснене, як вдалося встановити Аркадію Бугаю, у часи існування черняхівської спільноти⁵⁷. Кандидат математичних наук і талановитий дослідник, він

⁵¹ Винокур І.С. Етнос черняхівських племен Лісостепу. С.77.

⁵² Там само. С.76.

⁵³ Давня історія України. Т.3. С.37.

⁵⁴ Максимов С. В. Етнокультурна ситуація на Україні в I тис. н.е. (за археологічними матеріалами) // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Зб. наук. статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. С. 29.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Давня історія України. Т.3. С.48.

⁵⁷ Бугай А.С. Змійові вали Київщини // Український історичний журнал. 1970. № 6. С.101–102.

склав найповнішу на сьогодні карту унікальних фортифікаційних споруд, до яких чомусь не проявляли інтересу фахові археологи. Вали тягнулися по пограниччю лісо-степової зони і степу на Правобережжі і Лівобережжі, від Волині до сучасної Харківської області. Їх загальна довжина – близько 2 тисяч кілометрів. Вали становлять штучні земляні насипи висотою до 16 м і шириною до 20 м. Спорудження такої грандіозної фортифікаційної системи було під силу тільки потужному державному об'єднанню, здатному організувати і забезпечити необхідними ресурсами величезні за обсягом будівельні роботи, в яких, за підрахунками дослідника, могли бути задіяні сотні тисяч людей. Сама ж спільнота, яка їх проводила, мала налічувати кілька мільйонів осіб⁵⁸.

У середині ХХ ст. М.Брайчевський висловив припущення, що Змійові вали будували у II–IV ст. племена черняхівської культури, які створили сильну державу – Антський племінний союз. Дослідження А. Бугая, зокрема радіовуглецевий аналіз дерев'яних зрубів валів, дали змогу встановити час їх спорудження – II ст. до н. е.–VI ст. н. е., що в основному збігається з часом існування черняхівської культури і підтверджує гіпотезу М.Брайчевського.

Культурний спад в ареалі поширення черняхівської культури, який, за спостереженням археологів, відбувся після IV ст., деякі дослідники вважають доказом відсутності спадкоємності і генетичного зв'язку між черняхівською і наступними слов'янськими культурами і на підставі цього висловлюють сумнів у її слов'янському походженні. Свого часу В. Петров, пояснюючи факт зникнення культури черняхівського типу на всьому просторі Наддніпрянщини, наголошував, що він є вирішальним для історії України I тисячоліття і відображає кризу, культурний розрив, що стався на її території між двома епохами – античною, яка завершується у IV–V ст., і слов'янською, яка прийшла на зміну античній у V–VI ст. Культура цих двох епох є кардинально різною⁵⁹. На думку вченого, занепад культури античної доби спричинили процеси, пов'язані з Великим переселенням народів, вони ж окреслили рубіж між обома епохами. Падіння Риму і припинення культурних контактів із його провінціями стало одним із вагомих чинників занепаду черняхівської культури. Винищення людності на Лівобережжі войовничими племенами і міграції значних мас населення на захід теж могли бути причиною культурної кризи на Наддніпрянщині⁶⁰. Однак знищена на Лівобережжі традиція черняхівської культури, зокрема гончарне виробництво, продовжувала розвиватися на Волині і в Галичині – про це свідчить, на думку вченого, чорний керамічний посуд із графічним зигзагоподібним орнаментом, який був у широкому вжитку у місцевих селян до початку ХХ ст.⁶¹

Радянські археологи та історики недооцінювали роль географічного чинника в історії, який може дати відповідь на багато питань, пов'язаних із піднесенням і занепадом археологічних культур та міграціями населення. Одним із небагатьох українських дослідників, хто наголошував на його значенні, був Микола Чмихов. Саме він серед головних чинників, що спричинили переселенські рухи у Центрально-Східній Європі і призвели до завершення античної доби і падіння Римської імперії, назвав значні зміни клімату, якими “можна пояснити величезні міграційні потоки не лише з напів-

⁵⁸ Див.: Бугай А.С. Змійові вали. Зб. матеріалів науково-дослідницької спадщини. Київ, 2011.

⁵⁹ Петров В. Походження українського народу. С.84–85.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

пустельних та степових районів Євразії, а й з Північної та Прибалтійської Європи”.⁶² Сучасні українські археологи занепад високорозвинутих трипільської і сабатинівської землеробських культур, що відбувся, відповідно, на початку і наприкінці бронзового віку, пояснюють насамперед кліматичними катаклізмами. Зміна клімату також може бути вагомим чинником завершальної стадії черняхівської культури і ключем до розуміння процесів великого розселення слов'ян і переселення народів, що змінили етнополітичну карту європейського континенту. Якщо у перші століття відбувалася відносно невелика інфільтрація слов'ян у Подунав'я і на Балкани, спричинена демографічним вибухом у землеробських племенах Вісло-Дніпровського межиріччя і переселенням “зайвого населення”, то у середині I тисячоліття під впливом кліматичних змін переселенські рухи набули уже масового характеру.

До середини XX ст. існувала трьохсотлітня лакуна в археологічних дослідженнях етногенезу слов'ян – від V до VII ст. Добре висвітлений у писемних джерелах – і візантійських, і західноєвропейських – цей останній етап етногенезу слов'ян потребував також археологічного підтвердження. Систематичне вивчення слов'янських старожитностей цього періоду почалося у 50-х роках XX ст. Як результат – виокремлення у Центрально-Східній Європі чотирьох груп слов'янських пам'яток – пеньківської, празько-корчацької, колочинської і дзедзінської культур, які відповідали писемним антам, склавинам і венедам. Вони займали величезні території від верхів'їв Десни і Псла на сході до межиріччя Ельби і Заале на заході, від Прип'яті і Західної Двіни на півночі до Дунаю на півдні і засвідчили значне розселення слов'ян на континенті. Як стверджує П.Толочко, відкриття слов'янських пам'яток V–VII ст. стало “одним із найважливіших досягнень української та європейської археології другої половини XX ст.”⁶³.

На ці три століття (V–VII) припадає завершальний етап етногенезу слов'ян, коли писемні та археологічні джерела уже виразно і чітко локалізують їх на карті Європи. За повідомленнями візантійських авторів, зокрема Йордана, Прокопія Кесарійського, Маврикія Стратега, в цей час на території сучасної України розселилися племена антів і склавинів. Вони представлені носіями колочинської, пеньківської і празько-корчацької археологічних культур, які охоплювали землі між Дністром і Дніпром і на Лівобережжі Дніпра, розташовані в основному в зоні лісостепу. Празька культура була поширена також на захід від Вісли, у Центральній Європі. Ще одну групу пам'яток – дзедзінську культуру – виділяють на території Польщі.

Завершальний етап етногенезу слов'ян співпав з епохою Великого переселення народів і великого розселення слов'янських племен на континенті, у результаті якого вони, за підрахунками Б.Рибакова, зайняли територію площею приблизно 700 тис. км², тобто майже половину Європи⁶⁴. Слов'яни осіли в степах Північного Причорномор'я і Приазов'я. Так, у VI ст. Прокопій Кесарійський писав про численні племена антів, які розселилися на схід до Азовського моря і Подоння⁶⁵. Про масштаби східної

⁶² Чмихов М. Єдність історичних епох та природно-кліматичних періодів на території України і Близького сходу в голоцені // Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: курс лекцій. Київ, 1992. С.229.

⁶³ Толочко П. П. Слово про В. П. Платонова – видатного українського археолога. С.6.

⁶⁴ Рыбаков Б. Киевская Русь и древнерусские княжества XII–XIII вв. С.127.

⁶⁵ Прокопий из Кесарии. Война с готами. Москва, 1950. С.384.

слов'янської колонізації свідчить той факт, що арабські географи X ст. нижній Дон називали слов'янською рікою⁶⁶.

Масштаби слов'янської колонізації Південної Європи були вражаючими. У VI–VII ст. вони освоїли материкову Грецію і острови, Італію і Сицилію, Іспанію, а також інші регіони, де сьогодні про них навіть згадки не збереглися – Близький Схід, Малу Азію і Північну Африку. Наприкінці VI–в першій половині VII ст. слов'яни повністю окупували Грецію і архіпелаг. Деякі райони півострова вони заселяли так густо, що у пізніших документах ці землі називалися слов'янськими⁶⁷. Гегемонія слов'ян у Греції тривала до початку IX ст. – до перемоги греків біля Патроса, після якої була відновлена візантійська влада. У Малій Азії слов'янські колонії утворилися на березі Мармурового моря – у Віфінії і у Каппадокії⁶⁸. Відомі поселення слов'ян також на півдні Італії і на Сицилії. За даними арабського автора Ібн-Хаукаля, у X ст. в м. Палермо слов'яни проживали у двох із п'яти кварталів. Один із них називався слов'янський, а другий – „Син слов'янина”⁶⁹.

Внаслідок міграцій у VI–VII ст. слов'яни осіли у Подунав'ї і басейні р. Ельби. Під час переселення їхні племінні союзи ділилися: одна частина населення залишалася на старій батьківщині, друга – переселялася на нові землі. Саме цим, на думку дослідників, можна пояснити появу племені полян у Моравії, Болгарії, на півдні Польщі, сіверян – у Нижньому Подунав'ї, дреговичів – на Балканах, а також наявність тут значної кількості топонімів, споріднених з топонімами Наддніпрянщини і Правобережної України⁷⁰. Так, у Сербії сотні географічних назв тотожні з назвами поселень України, зокрема Житомирщини і Київщини, наприклад: Житомир, Малін, Київ, Києвець, Києво, Кияни, Болярка, Радичі та ін.

Як стверджує Л.Войтович, у VI ст. авари, просуваючись через землі хорватських племен у Прикарпатті, захопили з собою частину хорватського населення – таким чином відбулась перша міграційна хвиля хорватів на захід – у Паннонію і Далмацію. Поява слов'ян у Далмації зафіксована у хроніці Фредегара та в місцевих топонімах. Разом із хорватами у Далмацію прийшли бужани з верхів'їв Західного Бугу. Згадкою про них є жупа Бужани з центром Поторян, а доказом зв'язку між племенами Західного Бугу і Далмації – аналоги топоніму у верхів'ях Бугу: і Поториця (поблизу суч. м. Червоноград Львівської обл.), і с. Потурин (біля с. Варяжа). Друга міграційна хвиля хорватських племен на Балкани відбулася у 626–630 рр. на запрошення візантійського імператора Іраклія⁷¹.

На захід із Подністров'я переселялися також сербські племена. За свідченням візантійського імператора і історика Костянтина Багрянородного, серби спочатку проживали в Карпатах – у країні Боіки (Бойки), звідки у VI–VII ст. переселилися на узбережжя Адріатики й у басейн Ельби⁷². Л.Нідерле локалізував землю карпатських бойків у районі Самбора і Стрия⁷³. Велика спорідненість сербської і лужицької мов з українською також підтверджує версію їх карпатської прабатьківщини.

⁶⁶ Рыбаков Б. Киевская Русь и древнерусские княжества XII–XIII вв. С.124.

⁶⁷ Нидерле Л. Славянские древности. С.83 – 85.

⁶⁸ Там само.С.87 – 88.

⁶⁹ Див.: Котляр М.Ф. Русь язичницька. Київ., 1995. С.13 – 14.

⁷⁰ Див.: Баран В.Д. Склавини і анти у світлі археологічних джерел. С.130 – 131; Рыбаков Б. Киевская Русь и древнерусские княжества XII–XIII вв. С.124.

⁷¹ Войтович Л.В. Галицькі етуди. Біла Церква. 2011. С.37, 40.

⁷² Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Греческий текст, пер., коммент. Москва, 1991.С.31.

⁷³ Нидерле Л. Славянские древности. С.70.

Просувалися слов'яни також на захід і північ європейського континенту, заселяючи вільні землі в басейні Одери і Ельби. Німецьких дослідників, які вказували на прихід слов'ян на ці землі тільки у V–VII і навіть у VII–VIII ст., критикував Л.Нідерле – учений писав, що вони ладні “залишити Східну Німеччину на тривалий час безлюдною, ніж допустити існування в ній слов'ян”⁷⁴. Він доводив, що слов'янські племена просунулися за Віслу – у межиріччя Одри і Лаби – у I тис. до н.е. і заселили ці землі ще до приходу германських племен⁷⁵. Острівки слов'янської колонізації залишалися на цих територіях і після заселення їх германцями. Ймовірно, слов'яни і були тими варварами, під тиском яких германські племена, просуваючись на схід і південь, змушені були залишити територію Німеччини. На думку Л.Нідерле, після відходу германців слов'янські осередки на території Німеччини знову розрослися, зі сходу ж прийшла нова слов'янська колонізаційна хвиля⁷⁶. У Сілезію переселилася частина слов'янських племен з Волині і Поділля. У VI ст. з'являються перші згадки про сербів у верхів'ях Ельби. По середній і нижній течії Ельби розселилися деревани, глиняни, рігани, мезиречі, плати й інші слов'янські племена, а на схід від них на південному узбережжі Балтики – ободрити, поморяни. На острові Рюген осіли руяни або рани⁷⁷.

У цьому регіоні, на території Східної Німеччини, слов'яни утворили могутні племінні союзи лютичів і ободритів-поморян. Перейшовши Ельбу, вони наблизилися до володінь імперії Карла Великого. На картах VIII–IX ст. позначена територіально-адміністративна одиниця Сербська марка (Sorabische Mark), яка межувала з державою Каролінгів. Створена Карлом Сербська лінія (Limes Sorabicus) мала стати кордоном із слов'янами, однак вона не зупинила просування їх на захід і в IX–XII ст. неодноразово змінювалася⁷⁸.

На півночі слов'янська колонізація досягла Гамбурга, який середньовічний автор Пруденіус Тройський називав Містом слов'ян (Civitas Sclavorum), на північному сході вона доходила до р. Шпрее, до сучасних міст Бауцен (Будишин), Котбус і Берлін, на півдні – до Регенсбурга. На картах X–XI ст. позначена лужицька марка, східний кордон якої проходив по Одри. Заснований слов'янами Будишин (сучасний Бауцен) – тепер культурний центр лужицьких сербів – у той час позначений як центр Мейсенської марки. На сході Баварії слов'янські поселення заходили у верхів'я Майну і його приток. Джерела VIII–IX ст. називають ці області Землею слов'ян (terra Sclavorum)⁷⁹. На Лівобережжі Ельби і на берегах Ієсни й Ільми розселялося плем'я дереван, про що свідчать місцеві топоніми. Його останні представники проживали тут ще наприкінці XVIII ст.

У басейні середньої і нижньої Ельби слов'янські племена утворили Союз лютичів, відомий також як держава Велетів. У II ст. про велетів вперше згадує Клавдій Птоломей. П.Й.Шафарик відзначав, що “історія знаходить плем'я велетів у трьох чи навіть чотирьох місцях: у надмор'ї Балтійському, у краї Самбії, далі там же, біля гирла Одри й на прилеглих островах, у Баталії, Фрисландії, між рукавами Рейну, й, нарешті, в

⁷⁴ Нідерле Л. Славянские древности. С.96.

⁷⁵ Там само. С.92–93, 97.

⁷⁶ Там само. С.98–99.

⁷⁷ Там само. С.109–115.

⁷⁸ Там само. С.99–100.

⁷⁹ Там само. С.100–101.

Британії»⁸⁰. Вчений доводить, що велети були слов'янським племенем, що прийшло зі сходу, оскільки античні автори, які добре знали Галлію, Британію і Північно-Східну Германію, нічого про них не повідомляють. Їхньою батьківщиною чеський славіст вважав землі, які у XIX ст. входили до Віленської губернії. Від первісної назви союзу – вільці (vilci – вовки) – походила німецька назва міста Вільнюса – Вільда. Як показали дослідження О.Стрижака, у Віленському краї більше, ніж деінде, трапляються топоніми, похідні від слова “вовк”: Вількішки, Вілкомир, Вілкомуші, Волчая, Волчин, Волковичі, Волколаки, Волковиськ та ін.⁸¹

У нових краях велети займали землі між Нижньою Одрою і Середньою Лабою. Їхніми сусідами були слов'янські племена: на заході – ободричі, на сході – поморяни і любушани, на півдні – лужичани. Ядро союзу велетів становили племена ратарів, доленчан, черезпенян і хижан. На нових землях сусідні народи називали їх лютичани. Сучасники характеризують їх як народ войовничий, який довго протистояв германським племенам, котрі за допомогою християнських місіонерів намагалися колонізувати басейн Ельби⁸². У середньовічних джерелах велети згадуються найчастіше; їхня назва „вельт” збереглась у скандинавських сагах і руських билинах, в яких народна традиція зберегла пам'ять про них у слові „велетень”.

Серед полабських слов'ян згадується також плем'я укрів, у німецькій формі – укрівів (Ukri, Ukran), яке розселялося на берегах р. Вкра (Укра) у Сілезії. Не сумніваючись у слов'янському походженні укрів, Л.Нідерле вважав їх частиною лютицького або поморського союзу племен⁸³.

Про укрів писав також український дослідник Дмитро Вергун, виходець з міста Городка на Львівщині, що, як і Іван Франко, починав наукову кар'єру в галузі славістики під керівництвом відомого вченого Вартослава Ягича. Згодом Д.Вергун викладав слов'янську філологію у Віденському та Московському університетах, у Вищій школі у Празі і у Х'юстонському університеті США⁸⁴. На початку XX ст., працюючи у Віденському університеті, він написав російською мовою працю “Німецький Drank nach Osten в фактах і цифрах” (Немецкий Drank nach Osten в фактах и цифрах. Вена. 1905), яка була перекладена кількома мовами. У ній учений стверджував, що від назви племені укрів походила назва річки Вкра – Укра (німецька форма Ікер, Юкер) і назва регіону Укермарк, яка вперше згадується у джерелах XV ст. Укри заснували в Сілезії свої міста і столицю Пренцлав. Під тиском германців, які у X ст. почали колонізацію межиріччя Лаби й Одри, укри, як і інші слов'янські племена, частково були асимільовані, а решта повернулася на стару батьківщину – на Волинь, Галичину і Поділля. Саме з цими процесами Д.Вергун пов'язує зникнення у XII ст. в басейні Лаби етноніму “укри” і появу у той самий час в літописах назв “україняни” й “Україна”.

Сучасні українські дослідники більше схиляються до думки, що ці назви є похідними від понять “край”, “країна”, а не від назви племені укрів, про існування якого вони, зазвичай, не згадують. І все ж не можна ігнорувати той факт, що плем'я укрів зафіксоване і на картах X–XI ст., й у писемних джерелах, зокрема в „Уставі” X ст.

⁸⁰ Шафарик П. Й. Славянские древности. С. Т.2. Кн. 3. С.109–110.

⁸¹ Стрижак О. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. Київ, 1991. С.82.

⁸² Нідерле Л. Славянские древности. С.110.

⁸³ Там само. С.113.

⁸⁴ Див.: Луцик Р.Я. Д. Н. Вергун.1938; Рибалко О.Л. Дмитро Миколайович Вергун //Енциклопедія сучасної України. Т.1. А-В. Київ, 2003. С.480.

єпископа Бранденбурга й у „Хроніці саксів” Віндукінда Корвейського. Зокрема, у хроніці, яка описує експансію германських племен у басейн Ельби, під 954 р. повідомляється про перемогу германців над слов'янським племенем укрів.⁸⁵ Як би хто до цього не ставився, але історія племені, назва якого має спільний корінь з етнонімом “українці” і політонімом “Україна”, відображена в середньовічних джерелах і потребує подальших ґрунтовних наукових досліджень.

Держава полабських слов'ян перестала існувати у другій половині X ст. внаслідок колонізації її земель германськими племенами. В XI ст. її територія увійшла до Північної марки Священної Римської імперії. Частина слов'янських племен згодом була асимільована германцями і, як стверджує Д.Вергун, на цій основі виник германсько-слов'янський тип брандербуржця. Протистояти асиміляції і зберегти свою ідентичність у німецькому середовищі змогли лужицькі серби. Частина полабських слов'ян під тиском германської колонізації повернулася на стару батьківщину – Волинь, Галичину, Поділля і Наддніпрянщину.

В епоху Великого переселення народів слов'яни формували потужні політичні утворення. Одним із них був Антський союз, який, як уже зазначалося, М.Брайчевський ототожнював із черняхівською культурою. Можливо, анти були частиною більшого політичного об'єднання черняхівських племен. Оскільки вони воювали з готським королівством Германаріха і Вінітарія, Йордан та інші візантійські автори наводять про них найбільше інформації.

Західні й арабські джерела згадують також про об'єднання дулібів, яке, стверджує Леонтій Войтович, існувало з кінця IV до середини VI ст., до приходу аварів, й охоплювало територію від Вісли до Дніпра. Після занепаду, що настав після спустошливого походу аварів, державне об'єднання відродилося під гегемонією волинян з центром у Зимнівському городищі на Волині (поблизу м. Володимир-Волинський)⁸⁶.

У VI ст. у Прикарпатті і Карпатах сформувалося ще одне політичне об'єднання – Велика Хорватія, яке згодом охопило землі у верхів'ях Одри і Ельби, в басейні Заале і Білої Хельстер. Міграція у землі хорватів племені віслян розділила Велику Хорватію, і її західна частина почала називатися Білою Хорватією.⁸⁷ Існування Великої Хорватії підтверджують виявлені на Прикарпатті та Закарпатті десятки городищ. Площа одного з них – Стільського – становила близько 250 га і наприкінці X ст. у 20 разів перевищувала площу тогочасного Києва⁸⁸. Великим торговельним центром було Плісеське городище, засноване наприкінці VIII–на початку IX ст. Воно займало площу 160 га, загальна ж площа комплексу сягала 400 га. Довжина його валів становила 7 км, висота – 5 м, їх зовнішні схили подекуди були укріплені кам'яними плитами⁸⁹.

Плісеське городище відоме як найбільший ранньоміський центр Східної Європи. Йому значно поступалися скандинавські торговельні центри, зокрема найбільший із них – Хедебю, розташований на території Данії, який у X ст. мав площу 24 га; Бірка, фрісландський Дорестад і Ладога були ще меншими від Хедебю. Пам'ятки Плісеська свідчать про торговельні зв'язки місцевого населення з Великою Моравією, ранніми

⁸⁵ Віндукінд Корвейский. Деяния саксов. Москва, 1975. Кн. 3. Гл.42.

⁸⁶ Войтович Л.В. Галицькі етюди. С.15–16.

⁸⁷ Там само. С. 37.

⁸⁸ Див. Корчинский О. Городище-гигант в предгорье Украинских Карпат // Труды V Международного конгресса славянской археологии. Т.3. Москва, 1987. С.11–15.

⁸⁹ Войтович Л.В. Рюрик // Серія “Славетні постаті середньовіччя”. Вип. 4. Біла Церква. 2014. С.42.

слов'янськими державами Помор'я і Полаб'я. Оскільки в Подунав'я і в басейн Лаби мігрувала частина слов'янських племен із українського лісостепу – з Наддніпрянщини, Поділля, Прикарпаття та Волині – такі контакти між спорідненими слов'янськими племенами були закономірним явищем. Величезний скарб ранніх дирхемів, знайдений у Пліснеську, підтверджує вагому роль городища у міжнародній торгівлі, при цьому слідів норманів, із якими сучасні російські й деякі українські історики пов'язують розвиток торгівлі і процеси державотворення у Східній Європі, до кінця X ст. у ньому не виявлено.

Як підсумок: етногенез слов'ян сягає давніх часів і простежується сучасними українськими археологами у лісостеповому Дністровсько-Дніпровському межиріччі з часів бронзового віку. Нове датування періоду формування і розпаду індоєвропейської спільноти актуалізує версію В.Хвойки і В.Петрова про трипільську культуру як етап етногенезу слов'ян, а сучасні методи дослідження археологічних і антропологічних джерел дають змогу досліджувати його у більш ранній період, що передував епосі бронзи.

У бронзовому віці слов'янські племена вже розселилися у Центральній Європі до р. Одри на заході, й у I тис. до н.е., колонізувавши межиріччя Одри і Лаби, почали мігрувати на південь континенту. До середини I тис. н.е. слов'яни-венеди уже розселилися на півночі до узбережжя Балтики, на заході – до Лаби, на південному заході – до узбережжя Адріатики й Іспанії, а отже, їх поява на значній частині території континенту під час Великого переселення народів не була раптовою (так її трактували лише візантійські автори) – вона стала завершальним етапом великого розселення слов'ян.

У період черняхівської культури високий рівень господарства і спричинений ним демографічний вибух обумовили високу густоту слов'янського населення на великій території: від Вісли – на заході до Дону – на сході, в результаті чого сформувався значний резерв “зайвих” людей, готових до міграцій. В епоху Великого переселення народів, яка збіглася з завершальним етапом слов'янського етногенезу, відбулося нове значне розселення слов'ян із лісостепової зони Центрально-Східної Європи на Балкани, в межиріччя Одри і Лаби, в результаті якого вони зайняли половину європейського континенту, а також мігрували за його межі – на Близький Схід, в Малу Азію й у Північну Африку.

На завершальному етапі етногенезу слов'ян – у VI–VIII ст. – утворилися великі політичні об'єднання слов'янських племен: на півночі Центральної Європи – держава Велетів (Союз лютичів) і Союз ободритів – поморян, на південному заході Східної Європи слов'янські племена Прикарпаття і Волині утворили Велику Хорватію і Союз дулібів-волинян.

ETHNOGENESIS AND A LARGE SETTLEMENT OF THE SLAVS IN THE LIGHT OF SOURCES AND HISTORICAL INTERPRETATIONS

OIha SHCHODRA

*Lviv Ivan Franko National University
1, Universytetska Str., Lviv, 79000
Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies*

The stages of ethnogenesis of the Slavs in the historiography of the XIX–early XXI century are studied in the article. The features of the formation of autochthonous and migration theories of origin of the Slavs are highlighted. The author focuses on the works of Czech slavists P.Shafarik and L.Niederle, that were based on thorough research of written sources, and archaeological studies of V.Khvoika and V.Petrov, who introduced Trypillian, Zarubintsy and Chernyakhiv archaeological culture in the context of Slavs ethnogenesis. The discussion about the origin of Chernyakhiv culture, including its modern interpretation as a multi-ethnic culture with dominated Slavic element, allowing to define better the reasons for the large settlement of the Slavs and see in a new light the final stage of Slavic ethnogenesis in the context of the Great Migration Era is presented in the article.

Key words: ethnogenesis, Slavs, autochthonous theory, migration theory, Veneds, Antes, Sclaveni, a large settlement of the Slavs.

ЭТНОГЕНЕЗ И ВЕЛИКОЕ РАССЕЛЕНИЕ СЛАВЯН В СВЕТЕ ИСТОЧНИКОВ И ИСТОРИЧЕСКИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЙ

Ольга ЩОДРА

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000
Кафедра давней истории Украины и архивоведения*

В статье исследуются разные этапы этногенеза славян в историографии XIX–начала XXI вв., освещаются особенности формирования автохтонной и миграционной теорий происхождения славян. Основное внимание уделяется трудам чешских славистов П.И.Шафарика и Л.Нидерле, которые базировались на исчерпывающем исследовании письменных источников, а также археологическим студиям В.Хвойки и В.Петрова, которые ввели в проблематику этногенеза славян трипольскую, зарубинецкую и черняховскую археологические культуры. Прослеживается дискуссия относительно происхождения черняховской культуры, в частности ее современные интерпретации как культуры полиэтнической с преобладанием славянского элемента, которые позволяют четче определить причины великого расселения славян и по-новому увидеть завершающий этап славянского этногенеза, который рассматривается также в контексте эпохи Великого переселения народов.

Ключевые слова: этногенез, прародина славян, автохтонная теория, миграционная теория, веныды, анты, склавины, великое расселение славян.

Стаття надійшла до редколегії 06.10.16
Прийнята до друку 10.11.16